

Postanarhizem in postmarksizem¹

Abstract

Postanarchism and Post-Marxism

This translation of the anarchist, translator and author Gabriel Kuhn's text is a practical guide to postanarchism and its conceptual differences with post-Marxism. Over the last decade, postanarchism as a combination of classic anarchist authors and poststructuralist theory became more and more present in the field of academic research. At the same time, numerous critical voices have been raised against it. Anarchism, in the opinion of authors who consider themselves close to the concept of postanarchism, believe that anarchism is too centered in the 19th century thought, and therefore try to reestablish anarchism as the most critical form of humanism. Kuhn researches the origins of this thought and the works of key authors, concentrating especially on the question how (if at all) poststructuralism can influence the development of anarchism in the future. He centers his analysis on the work of Gilles Deleuze. The author also critiques postanarchism, especially in the context of oversimplified interpretations of classical anarchist thought, and warns about the dangers of dismissing all etiquettes and identities, while at the same time being aware of traps of identity politics.

Keywords: Deleuze, poststructuralism, anarchism, Marxism

Povzetek

Pričujoči prevod besedila anarhista, prevajalca in publicista Gabriela Kuhna je praktični vodič po postanarhizmu in njegovih konceptualnih razlikah s postmarksistično mislijo. Postanarhizem je v zadnjem desetletju v akademskem proučevanju anarhizma vse bolj prisoten, a tudi kritično obravnavan pristop kombiniranja klasikov anarhistične misli s poststrukturalistično teorijo. Zagovorniki tega koncepta so prepričani, da je anarhizem preveč usidran v 19. stoletje, zato poskušajo anarhizem obravnavati kot najbolj kritično obliko humanizma. Kuhn raziskuje izvore te misli in dela ključnih avtorjev in se sprašuje, kako (če sploh) lahko poststrukturalizem vpliva na razvoj anarhizma v prihodnje, pri čemer se pri svoji analizi močno opira na Gillesa Deleuza. Avtor se ne izogne kritiki postanarhizma predvsem v kontekstu preveč poenostavljenih interpretacij klasikov anarhistične misli in (ob zavedanju pasti identitarnih politik) svari pred pastmi opuščanja vseh etiket in identitet.

Ključne besede: Deleuze, poststrukturalizem, anarhizem, marksizem

¹ Članek je bil leta 2012 objavljen v *Begegnungen feindlicher Brüder II. Zum Verhältnis von Anarchismus und Marxismus in der Geschichte der sozialistischen Bewegung* na str. 123–138. Münster: Unrast Verlag.

Uvod

Pred skoraj dvajsetimi leti sem na založbo ID Verlag, na katero sem se takrat obrnil za objavo, poslal prvo različico svojega članka, ki je bil pozneje pri založbi Unrast izdan pod naslovom *Tier-Werden, Schwarz-Werden, Frau-Werden. Eine Einführung in die politische Philosophie des Poststrukturalismus* [*Postati žival, postati črn, postati ženska. Uvod v politično filozofijo poststrukturalizma*] (Kuhn, 2005). Članek je bil zavržen, razlog pa je bil, da založba ne želi sodelovati pri obsodbah celotnega področja marksizma, ki so svet doletele po propadu vzhodnoevropskega državnega socializma. Založba je presodila, da moj tekst izigrava poststrukturalistično mišljenje proti marksističnemu.

Dobri ljudje z založbe ID Verlag so imeli vsekakor prav. Dejansko sem dramatične politične spremembe okoli leta 1990 videl kot potrditev za propad marksizma, medtem ko je poststrukturalizem s svojo sovražnostjo do univerzalizma in avtoritarnosti podkrepil moje anarhistične simpatije. Rezultat je bilo nekaj do marksizma kritičnih odlomkov, ki so v svoji popubertetni kombinaciji sproščenosti in arogance zadeve preveč poenostavili. Ker se je objava članka za dobro desetletje zavlekla, sem imel vsaj možnost to tematizirati v uvodu in najbolj klavrne dele kar črtati.

Kaj se je pri mojem mnenju spremenilo? Ne anarhistične simpatije, te so ostale. Toda moja ocena poststrukturalizma je drugačna. Sicer sem še vedno prepričan, da ta lahko spodbuja anarhistično miselnost, vendar ne zgolj to. Podkrepi lahko tudi neoliberalne življenjske razmere. Meja je včasih precej nejasna. Poleg tega marksizma ne vidim več kot sovražnika. Za to obstaja več razlogov: nujnost marksistične analize kapitalizma, transformacija marksističnega gibanja, sprememba razmerij moči znotraj levece, nujnost enotnega boja proti neoliberalizmu.

Na podlagi zgornjih premislekov želim v pričujočem članku povzeti vpliv poststrukturalistične teorije na anarhizem in marksizem. Poseben fokus pri tem namenjam vprašanju, kako se je poststrukturalistični vpliv odražal na razmerje med anarhizmom in poststrukturalizmom oz. kako se lahko izrazi v prihodnosti. Vzrok, da je Gilles Deleuze zame primarna referenčna točka, je dejstvo, da gre v sodobnem anarhizmu za najpogosteje navajanega poststrukturalističnega misleca, prav tako pa Deleuze v sodobnem marksizmu igra za poststrukturalista izstopajoče ugledno vlogo, vsaj v krogih, ki so odprti za poststrukturalistične intervencije. Simon Choat, avtor dela *Marx Through Post-Structuralism: Lyotard, Derrida, Foucault, Deleuze*, to razlaga tako, da je »Marxova prezenca v Deleuzovem delu očitnejša kot v delih vseh drugih poststrukturalistov in poststrukturalistk« (Choat, 2010: 125).

Povezave med poststrukturalizmom in anarhizmom oz. marksizmom se pogosto povzemajo z nejasnima pojmom »postanarhizem« in »postmarksizem«.² Najprej bom podal kratek pregled uporabe teh dveh pojmov, nato bom na primeru Deleuza ponazoril, kako težka je politična razvrstitev v okviru teh dveh konceptov, na koncu pa bom pojasnil vpliv postanarhističnih in postmarksističnih diskusij v odnosu do anarhizma in marksizma.

² Uporaba pojma »postmarksizem« se od uporabe pojma »postanarhizem« razlikuje v tem, da se ne nanaša nujno na povezave s poststrukturalistično ali postmoderno teorijo. Pogosto pojem preprosto nakazuje »nedogmatično« razmerje do marksistične teorije. V okviru pričujočega prispevka se s to diferenciacijo ne morem podrobneje ukvarjati.

Postanarhizem

Z genezo postanarhizma sem se izčrpneje ukvarjal na drugih mestih,³ sledi le kratek povzetek.

Izraz je oblikoval avstralski politolog Saul Newman v svojem leta 2001 izdanem delu *From Bakunin to Lacan*.⁴ Newman »politiko postanarhizma« opiše takole:

Postanarhizem je politična logika, ki poskuša egalitarne in progresivne vidike klasičnega anarhizma združiti s spoznanjem, da so današnji radikalni politični boji kontingentni in pluralistični, da se različnim identitetam in perspektivam kažejo kot odprti, poleg tega pa se tičejo različnih vprašanj – ne le ekonomskih. (Newman, 2004)

Postanarhizem je po Newmanu »drugačne vrste anarhizem, ki so mu odvzeti ontološki temelji humanizma in razsvetljenstva« (ibid). Medtem ko je poststrukturalizem potreben, da bi bil anarhizem, ki temelji »na predstavi človeške esence« (Newman, 2001: 8) in je »najbolj radikalen izraz humanizma« (ibid: 62), teoretično na svojem višku, Newman hkrati želi »etično bistvo« anarhizma rešiti »iz zasidranosti v kontekst 19. stoletja« (ibid: 166).

Za predhodnika Newmanovega dela velja Todd May s svojo leta 1994 izdano študijo *The Political Philosophy of Poststructuralist Anarchism*, za nekakšnega naslednika pa Lewis Call z delom *Postmodern Anarchism* (2002). May in Call sicer ne uporabljata izraza postanarhizem, vendar pa oba izražata kritiko tistega, kar tako kot Newman imenujeta »klasični anarhizem«. Razlaga klasičnega anarhizma je pri vseh treh avtorjih omejena na poenostavljeno branje Bakunina in Kropotkina. May na primer Bakunina vidi ujetega v »tezo o represiji oblasti« ter zavezanega »humanizmu 19. stoletja« (May, 1994: 63). Call meni, da klasični anarhizem izhaja iz »nekakšnega avtentičnega človeka«, želi »revolucijo pod zastavo enotnega človeškega subjekta« in prezre »strukture moči zunaj tovarne in državnih institucij« (Call, 2002: 14–16).

Posebno mesto ima v postanarhistični razpravi leta 2005 izdana knjiga Richarda Daya *Gramsci Is Dead: Anarchist Currents in the Newest Social Movements*. Day se po eni strani pozitivno sklicuje na postanarhistične koncepte, po drugi pa kritizira njihovo težnjo po poenostavljanju. Največja Dayeva zasluga je nadaljevanje razvoja (post)anarhistične teorije ob konkretnih razpravah s socialnimi gibanji.

S pojmom postanarhizem se je v mednarodnem prostoru ukvarjala predvsem skupina Siyahi iz Istanbula. V nemško govoreči prostor ga je vpeljal Jürgen Mümken, ki je med drugim skrbnik spletnega mesta *postanarchismus.net*. Mümken poudarja, da povezave med poststrukturalizmom in postanarhizmom niso omejene le na postanarhizem: »Različne teoretske razprave (poststrukturalistični anarhizem, postmoderni anarhizem itn.), ki so danes povzete pod pojmom 'postanarhizem', so starejše kot pojem sam.« (Mümken, 2005) To navsezadnje velja tudi za romanski prostor, v katerem avtorji, kot so Daniel Colson, Tomás Ibañez ali Vivien Garcia,

³ Glej članek *Bakunin vs. Postanarchismus*, prvotno objavljen v Eckhardt (2007), ponatisnjen v Kuhn (2009).

⁴ Vedno znova naletimo na trditev, da Hakim Beyeva knjiga T. A. Z.: *the Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*, ki je izšla leta 1991, vsebuje štiri leta starejši esej o postanarhizmu. Vendar pa je to zavajajoče. Vse, kar najdemo pri Beyu, je naslov poglavja, ki se glasi *Post-Anarchism Anarchy*, torej »Anarhija po anarhizmu«. To pa se bistveno razlikuje od postanarhizma oz. je šlo Beyu ravno za kritiko -izma, ki ga postanarhizem reproducira.

že dolgo delajo na ustreznih teoretskih povezavah.

Postmarksizem

Zgodba pojma postmarksizem je zgodbi pojma postanarhizem podobna v tem, da ga tudi na tem področju uporabljajo le redki avtorji. V večini primerov se pojem uporablja v povezavi s teoretičarkami in teoretiki, ki poststrukturalistične in marksistične ideje združujejo ali pa marksistično ortodoksnost opuščajo, ne da bi opustili marksizem kot tak. Pojem sta – prvotno en passant – oblikovala Ernesto Laclau in Chantal Mouffe, ki v uvodu v svoje delo *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki* pišeta:

Za zdaj lahko rečemo le to, da se umeščamo v postmarksistični okvir. Ni namreč več mogoče ohraniti marksističnega koncepta o subjektivnosti in razredih, niti marksističnega pojmovanja zgodovinskega razvoja kapitalizma in seveda tudi ne koncepta komunizma kot presojni družbi, iz katere naj bi antagonizmi izginili. Če pa je miselno obzorje te knjige postmarksistično, je prav gotovo tudi *postmarksistično*. (Laclau in Mouffe, 1987: 9)

Potem ko jima je bilo z vseh strani očitano, da sta izdala marksizem, sta v reviji *New Left Review* leta 1987 pojem postmarksizem zagovarjala s člankom *Post-Marxism Without Apologies*:

Verjameva, da s svojim očitnim umeščanjem v postmarksistični prostor ne ponazarjava zgolj pomena sodobnih družbenih bojov, ampak tudi ohranja marksistični teoretski ponos, ki je odvisen od priznavanja svojih meja in svoje historičnosti. Le tako lahko Marxovo delo ostaja živo v naši tradiciji in politični kulturi. (Laclau in Mouffe, 1987)

Podobno kot pri postanarhistkah in postanarhistih, ki od poststrukturalistične teoretske infuzije pričakujejo aktualizacijo anarhizma, se je po Laclauu in Mouffovi pri postmarksizmu treba »sklicevati na intelektualne tokove, ki ležijo zunaj marksistične tradicije«, s čimer je postmarksizem hkrati »proces ponovne intelektualne prilastitve tradicije in proces seganja onkraj zadnje« (Laclau in Mouffe, 2001).

Teoretičark in teoretikov, ki jim je bil na podlagi njihovega dela v zadnjih 25 letih pripisan pojem postmarksizem, je veliko. Na angleški podstrani Wikipedie je pod pojmom postmarksizem navedenih približno 30 imen, ki segajo od Michaela Alberta, prek Corneliusa Castoriadis ter Moisheja Postoneja, do Slavoj Žižka. Philip Goldstein v svoji knjigi *Post-Marxist Theory* (2005) med drugim obravnava Michaela Foucaulta in Judith Butler, medtem ko se Göran Therborn v *From Marxism to Post-Marxism* (2008) loti tudi Axela Honnetha, Régisja Debraya in Geoffreyja Hodgsona. V *Post-Marxism: An Intellectual History* (2000) Stuart Sim v poglavju z nagrade vrednim naslovom *Post-Marxism Before Post-Marxism* v postmarksistični kanon uvršča celo Roso Luxemburg.

Filozof Oliver Marchart je v članku *Beantwortung der Frage: Wer heißt Post-Marxismus? [Odgovor na vprašanje: Komu je ime postmarksizem]* povzel bistvene kriterije za uporabo

pojma:

Kot postmarksistične razumemo teorije, ki opustijo določene osrednje dele 'klasičnega' marksizma (npr. druga in tretja internacionala), a v drugih točkah vseeno ostanejo zavezane marksističnemu projektu. (...) Glede opuščanja marksizma kaže večina postmarksizmov naslednje skupne lastnosti: kritika marksističnega redukcionalizma (oz. esencializma), vključno z njegovima različicama – ekonomski determinizem in razredni redukcionalizem; kritika marksističnega koncepta totalitete; kritika marksističnega koncepta revolucije.⁵

Prvi ekskurz: postmarksizem in postanarhizem

Vprašanje, ki se nam takoj odpre, je, zakaj postmarksistke in postmarksisti niso anarhistke oz. anarhisti. Ravno v načetih točkah – predvsem v konceptih totalitete in revolucije – se klasični marksizem razlikuje od klasičnega anarhizma. Vendar pa je v člankih (samooklicanih ali pa jih tako poimenujejo drugi) postmarksistk in postmarksistov težko najti odgovor na to vprašanje, saj anarhizem preprosto ignorirajo. V tem smislu se postmarksizem dejansko razodeva kot *postmarksizem*, saj anarhizem za marksistične avtorice in avtorje nikoli ni bil toliko vreden, da bi se z njim resno ukvarjali. Ta dediščina pa se v *post*-časih nadaljuje. (Post)marksistična slika anarhizma je že od nekdaj enaka: mogoče gre res za gibanje s plemenitimi načeli in prikupnim idealizmom, a hkrati gre tudi za gibanje, ki je skrajno neznanstveno, naivno, utopično, neorganizirano, individualistično in malomeščansko. Glede na marksistično prevlado, ki je dolgo vplivala na delitev vlog na levici v 20. stoletju, mogoče lahko razumemo, zakaj takšna ošabnost. Vendar danes ni več tako, saj je anarhizem marsikje prehitel marksizem kot gonilno silo na levici.

Vseeno pa obstaja dober razlog za to, da ga večina marksistk in marksistov še vedno ignorira. Medtem ko so anarhistični vplivi danes predvsem v družbenih gibanjih veliko močnejši od marksističnih, ostaja univerzitetna levica za zdaj še v marksističnih rokah. Po eni strani gre pri tem preprosto za generacijsko vprašanje. Še nekaj let bo trajalo, da se marksistične akademikarke in akademiki iz generacije '68 upokojijo, medtem pa se mlajša generacija anarhističnih znanstvenic in znanstvenikov pod prekarimi pogoji šele poskuša uveljaviti na univerzi. Po drugi strani gre tudi za temeljno razliko med marksizmom in anarhizmom, ki ga s pogumom za demonstrativnost lahko opišemo kot nasprotje med zaljubljenostjo v teorijo in usmerjenostjo v prakso. Za številne anarhistke in anarhiste nista atraktivni ne fokus na teorijo ne profesionalna institucionalizacija.

Glede tega se marksistično usmerjena intelektualna levica čedalje bolj ločuje od anarhistično usmerjene aktivistične levice – če dopolnimo zgornjo demonstrativnost. V nemško govorečem prostoru je to nasprotje še posebej izoblikovano. Medtem ko so se v Veliki Britaniji in ZDA anarhistični akademiki že začeli organizirati v mreže, kot sta *Anarchist Studies Network*

⁵ Na vprašanja, kdo natančno je postmarksističen ali mogoče prej neomarksističen ali pa preprosto zgolj marksističen, v okviru pričujočega članka ne morem odgovoriti.

UK in *North American Anarchist Studies Network*,⁶ in se v južni Evropi ter Latinski Ameriki vsaj nekatere anarhistke in anarhisti uveljavljajo na univerzah,⁷ se na nemških visokošolskih programih anarhizmu še vedno skorajda ne namenja pozornosti. Rogovileži, ki se bojujejo za svoje mesto, kot to počne Peter Seyfert v Münchnu, so le izjema. Demonstrativna nezainteresiranost marksističnih intelektualcev in intelektualcev, ki se srečujejo s to situacijo, ponuja priložnost za razmislek. Konec 60. let prejšnjega stoletja so se avtorji, kot je Wolfgang Harich, pisec dela *Zur Kritik der revolutionären Ungedult. Eine Abrechnung mit dem alten und dem neuen Anarchismus* [H kritiki revolucionarne neučakanosti. Obračun s starim in novim anarhizmom] (1971), vsaj čutili prisiljene zavzeti stališče do anarhizma (prim. Jünke, 2011). Danes vlada železni molk.

Enako velja za največja imena, ki jih mednarodno asociiramo s postmarksizmom. Michael Hardt in Antonio Negri anarhizmu ne namenjata prav nikakršne pozornosti, medtem ko Alain Badiou reproducira klasične marksistične predsodke. Badiou v *The Communist Hypothesis* (2010: 155) na primer piše:

Danes vemo, da se mora vsaka emancipatorna politika odvrniti od partijskega sistema, če hoče uveljaviti 'brezpartijsko' politiko, pri čemer ne sme zdrsniti v anarhizem, ki nikoli ni bil nič drugega kot le domišljava kritika ali senca komunističnih partij, tako kot je črna zastava zgolj dvojnica oz. senca rdeče zastave.

Takšna izjava potrjuje, da gre tudi marksistična aroganca – kot večina oblik arogance – z roko v roki z ignoranco. Marsikje po svetu je anarhistično gibanje obstajalo še pred ustanovitvijo komunističnih partij. Dejstvo, da jim je v 20. in 30. letih prejšnjega stoletja – ne nazadnje zaradi razvoja v Rusiji – v čedalje večjem obsegu uspevalo spodkopavati vpliv anarhističnega gibanja, vseeno ne dovoljuje ponovnega pisanja zgodovine. To marksistični zgodovinarji tudi sami potrjujejo. Tako je Eric Hobsbawm, njegova marksistična lojalnost je nedvomno veličastna, leta 1969 v svojem spisu *Der Bolschewismus und die Anarchisten* [*Boljševizem in anarhisti*] zapisal:

V spomin se zdi težko priklicati, da je bila med letoma 1905 in 1914 marksistična leвица v večini držav na robu revolucionarnega gibanja in da so večji del marksistov enačili z *de facto* nerevolucionarno socialdemokracijo, medtem ko je bila masa revolucionarne levice anarhosindikalistična ali vsaj bliže idejam in čustvenemu stanju anarhosindikalizma kot klasičnemu marksizmu.

Pri Badiouju kategorična zavrnitev anarhizma deluje naravnost groteskno glede na njegovo stališče, da marksizem in njegove izpeljanke v 20. stoletju »na področju prakse (...) niso več zares uporabni« (Badiou, 2008: 37), da se je »princip države sam v sebi izkazal za koruptivnega

⁶ Glej: anarhist-studies-network.org.uk in www.naasn.org.

⁷ Daniel Colson denimo deluje na Inštitutu za sociologijo na Université Jean Monnet v Saint-Étienne, na območju Latinske Amerike lahko imenujemo Pabla Abufoma z Inštituta za filozofijo na Universidad de Chile.

in na dolgi rok neučinkovitega« (ibid: 36) in da moramo sprejeti »misliti politiko zunaj njene podrejenosti državi in zunaj partije ali partij.« (Badiou, 2006: 270) Benjamin Noys je temu primerno pripomnil, da na »[t]o anarhistke in anarhisti lahko odgovorijo, da ravno to anarhizem počne že zadnjih 200 let« (Noys, 2008).

Nezainteresiranost (post)marksističnih intelektualk in intelektualcev za anarhizem se dodatno veča zaradi prepada, ki zeva med marksizmom in družbenimi gibanji. Pohvale vredna izjema je Judith Butler, ki se z anarhizmom ukvarja resno in angažirano.⁸ Številne druge avtorice in avtorji, ki jih označujejo kot postmarksistične, z Laclauem in Mouffejevo pristanejo pri dvomljivem čaščenju »radikalne demokracije«⁹ ali po Žižku in Badiouju pri neokusnem koketiranju z marksističnimi figurami oblasti (glej Kuhn, 2011).

Drugi ekskurz: Gilles Deleuze

Razvoj akademske recepcije Gilla Deleuza je izjemno zanimiv. Ko sem na začetku 90. let študiral filozofijo, večina njegovih del ni bila dostopna ne v nemškem ne v angleškem prevodu, zato se je obrestovalo vsaj moje učenje francoščine v gimnaziji. Takrat so bili veliko vplivnejši Foucault, Derrida in Lyotard. Branje Deleuza je bilo namenjeno predvsem samopotrditvi študentov, ki so sami sebe šteli za radikalno avantgardo skrajnega roba levice, kamor sem se, ne preveč presenetljivo, uvrščal tudi sam.

Danes se je vloga Deleuza bistveno spremenila. Predvsem v angleško govorečem prostoru, ki tudi v humanističnih vedah čedalje bolj uveljavlja globalno hegemonijo, je Deleuze tudi v akademskem mainstreamu obravnavan kot eden nespornih veljakov poznega 20. stoletja. V tem kontekstu je treba razumeti tudi široko razširjeno zanimanje za Deleuza kot političnega misleca: delo *Deleuze and Politics* (Buchanan in Thoburn, 2008), konferenca *Deleuze and Activism* (Cardiff University, 12. in 13. november 2009), študijska zbirka *Deleuze and Political Activism* (Svirsky, 2010) – vse to le v zadnjih nekaj letih.

Kako se to zanimanje torej odraža v (post)anarhizmu in (post)marksizmu? Gilles Deleuze je najpogosteje navajan avtor postanarhizma, celo pogosteje kot njegov (vedno zanemarjan) sodelavec Félix Guattari in omniprezentni Michael Foucault. V *The Political Philosophy of Poststructuralist Anarchism* Deleuze za Todda Maya skupaj s Foucaultom in Jean-Françoisom Lyotardom pomeni glavno referenčno točko, v *From Newman to Lacan* Saul Newman Deleuzu in Guattariju nameni lasten razdelek, Lewis Call v *Postmodern Anarchism* slavi Deleuzovo »rizomatično, nomadsko misel« (Call, 2002: 118) in v *Gramsci Is Dead* Richard Day časti figuro »kovača« kot »vzorec postanarhističnega subjekta« (Day, 2005: 129), ki jo Deleuze in Guattari zasnujeta v *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Zunaj angleško govorečega prostora ni videti nič drugače – najbolj znana knjiga Daniela Colsona Deleuza omenja že v naslovu: *Petit lexique philosophique de l'anarchisme de Proudhon à*

⁸ Glej na primer predavanje *Queer Anarchism & Anarchist Against the Wall* z anarhističnega posveta *Anarchist Turn* na New Yorker New School maja 2011, dostopno na internetu na: www.anarchist-development.org.

⁹ Richard Day (2005: 8 in 75) politiki Laclaua in Mouffejeve na primer očita »liberalizem« in »reformizem« – podobna kritika je bila na radikalni leviči že večkrat izražena.

Deleuze [Mali leksikon anarhizma od Proudhona do Deleuza].

Postanarhistični avtorji so vseeno previdni, ko gre za politično opredeljevanje Deleuza. Richard Day priznava, da ga je »problematično umestiti v anarhistični kanon«. A v nadaljevanju meni:

Vendar pa je nekaj na tem, da bi [ga] želeli uvrstiti [v anarhistični kanon], nekaj, kar je teoretsko in politično povsem smiselno. Po mojem mnenju obstajajo skupne in etično-politične zaveze, ki jih anarhizem in poststrukturalizem delita. Tako lahko najdemo določene anarhistične elemente v delih francoskih avtorjev poznega 20. stoletja, ki se spoprijemajo z Nietzschejevo kritiko zahodnega humanizma in razsvetljenstva in jo poglobljajo. (Day, 2005: 94)

Nedvomno pri Deleuzu obstajajo točke, na katere se lahko navežejo anarhistke in anarhisti.¹⁰ Njegova kritika države je jasna, še zlasti v delih z Guattarijem. Spomnimo se zgolj »nomadskega vojnega stroja«, katerega naloga je »uničiti moč države« in njeno formo (Deleuze in Guattari, 1992: 576). Poleg tega je deleuzevsko-guattarijska analiza »pradržave« – »večnega zgleда tistega, kar vsaka država hoče biti in po čemer hrepeni« (Deleuze in Guattari, 1977: 279) – za anarhistično teorijo eden najbolj spodbujajočih konceptov zadnjih desetletij.

Tudi eksplicitne kritike marksizma ne primanjkuje. Tako Deleuze v enem svojih dialogov s Foucaultom meni: »Če sedanji boji z marksizmom nimajo nič opraviti, je tako zato, ker se slednji zaradi svoje identifikacije moči in države izmika dejanskim bojem ljudstva proti mehanizmu moči.« (Deleuze, 1977) Tudi nemško govoreča recepcija Deleuza se je spoprijemala s kritiko marksizma. V intervjuju za revijo *Phase 2* Katja Diefenbach v navezavi na osrednji pojem Deleuza in Guattarija, »linije bega« (»infinitesimalne linije bega namesto perspektiv velikih enotnosti«, (Deleuze in Guattari, 1977: 361)), meni: »Linija bega je Deleuzev družbeno-teoretski pojem, s katerim se od marksistične misli distancira, ne da bi jo opustil. Celoten poststrukturalizem kaže razumeti kot prijateljsko, a radikalno gibanje odmika od marksizma.« (Diefenbach, 2004) Kar pa močno zveni po postmarksizmu ...

Ko gre za Deleuzevo politično samoopredelitev, se moramo dejansko orientirati po marksizmu, saj se ni nikoli izrecno opredeljeval kot anarhist, kot marksist pa najmanj na dveh mestih. Tako je v pogovoru s Tonijem Negrijem leta 1990 menil, da sta »s Félixem Guattarijem ostala marksista, mogoče sicer na (...) sebi lasten način, a vseeno« (Deleuze, 1990). Pet let pozneje je v pogovoru z Diderjem Eribonom razložil: »*Anti-Ojdipa* in *Tisoč platojev* je v celoti zaznamoval Marx oz. marksizem. Sam se danes počutim povsem kot marksist.« (Deleuze, 1995) V istem pogovoru Deleuze napove, da bo naslov njegove zadnje – nikoli dokončane – knjige *La Grandeur de Marx* [Veličina Marxa]. Ta samopozicioniranja pripeljejo do močne (post)marksistične recepcije Deleuza. Vendar pa je slednja le delna, saj je Deleuze v postmarksizmu manj prisoten kot v postanarhizmu. Čeprav je bila že v 70. letih prejšnjega stoletja poudarjena močna prisotnost Marxa v delih Deleuza – Jacques Donzelot je leta 1977 govoril celo o »hipermarksizmu« (Donzelot, 1977) – se na primer Laclau in Mouffe komaj navezujeta nanj. Šele v zadnjem

¹⁰ Glej npr. uvod in poglavji *Macht als produktives Netz* (Moč kot produktivna mreža, op. p.) ter *Vom Mikrobereich bis zur globalen Ordnung: der Staat* (Z mikropodročja h globalnemu redu: država, op. p.) v Kuhn (2007).

desetletju se je povečalo zanimanje za Deleuza kot marksističnega misleca. Tako je leta 2003 izšla knjiga *Deleuze, Marx and Politics* in leta 2009 posebna številka v zbirki *Deleuze Studies* z naslovom *Deleuze and Marx*. Ta razvoj ni zgrešil niti nemško govorečega prostora. Réne Steininger v svojem članku, ki je bil leta 2008 izdan v reviji *sic et non. Zeitschrift für politik und kultur*, Deleuza navaja kot Marxovega vajenca in dodaja: »Med filozofi svoje generacije je Deleuze najradikalneje razvijal marksistično dediščino.« (Steininger, 2010)

Najbolj ambiciozen poskus uvrščanja v vrste postmarksističnih teoretikov sta izvedla Simon Tormey in Jules Townshead, ki sta Deleuzu in Guattariju namenila poglavje v knjigi *Key Thinkers from Critical Theory to Post-Marxism*. Njuna končna presoja pa je vseeno previdna: »Meniva, da je oznaka postmarksizem lahko uporabna, da bi opisala njune [teoretske] prispevke, čeprav enačenje postmarksizma in radikalne demokracije jasno postavljata pod vprašaj.« (Tormey in Townshead, 2006: 60)

Na splošno opažamo, da je marksistično prisvajanje Deleuza močnejše akademsko zasidrano kot anarhistično. V anarhističnem kontekstu se je vedno poskušala ustvariti neposredna povezava med deleuzevsko teorijo in družbenimi gibanji, pa tega niso počeli le avtorji, kot sta Richard Day ali Dave Morland (prim. Carter in Morland, 2004; Morland, 2005), temveč se je to dogajalo tudi v umetnosti. Tako sta na primer založbi Sub Rosa in Mille Plateaux izdali plošči *folds & rhizomes for gilles deleuze* (Sub Rosa, 1996) oz. *In Memoriam Gilles Deleuze* (Mille Plateaux, 1996). Še en primer »praktično-anarhističnega« pristopa k Deleuzu je knjigarna Rhizom, ki je poimenovana po enem osrednjih pojmov Deleuza in Guattarija in katere upravljavci so v 70. letih prejšnjega stoletja oglaševali v reviji *radikal* ter v intervjuju izjavili, da sta jima Deleuze in Guattari dala vedeti, »da je anarhistično kritiko države mogoče še naprej razvijati za 20. in 21. stoletje«. ¹¹

Vprašanje, ali je Deleuze (post)anarhist ali (post)marksist ali nekaj čisto tretjega, se mi na tem mestu ne zdi toliko pomembno, da bi ga še naprej obravnaval. Poleg tega takšna obravnava zahteva naloge, ki v okviru pričujočega eseja niso izvedljive: definicije anarhizma in marksizma bi bilo treba kritično raziskati, razjasniti odnose med samoidentifikacijo in identifikacijo s strani drugih, natančneje preizprašati *post*-zahteve itn. Glede na to, da tega tukaj ne moremo storiti, me na tem mestu zanima predvsem eno: vprašanje, kaj pomeni težava umestitve Deleuza v kontekst postanarhizma in postmarksizma za trenutni odnos med anarhizmom in marksizmom.

Anarhizem, marksizem – ena in ista stvar?

Mogoč bi bil nastavek, po katerem bi bil Deleuze »postideološki« avtor, ki zaradi poststrukturalističnega pluralitetnega pristopa, ki zavrača resnico, pušča za sabo identitarne nalepke in nam kaže pot v levo prihodnost, ki je niso uničili boji iz strelskih jarkov, prihodnost, v kateri se vsi med seboj razumemo in držimo skupaj, saj vsi hočemo vsaj približno isto. V tem smislu bi se dalo najbrž argumentirati, da je za postanarhizem in postmarksizem nasprotje med anarhizmom in marksizmom preprosto odvečno. Vendar ali to drži? Ali Gilles Deleuze lahko dejansko

¹¹ Neobjavljen intervju z enim od solastnikov knjigarne Rhizom, jesen 2005, arhiv knjižnice *Bibliothek der Freien Berlin*.

postane personifikacija simbola konca starega bratomornega boja in s tem ultimativni odgovor na vprašanje smisla pričujočega prispevka? Sta anarhizem in marksizem danes eno?

V obrambo takšne teze bi bilo vsekakor mogoče vgraditi primerjave postanarhistične s postmarksistično literaturo. Sporočila so si pogosto zelo podobna. V njunem uvodu k *Hegemony and Socialist Strategy* sta Laclau in Mouffe na primer branila »koncept socializma«, ki »temelji na iluzoričnem pričakovanju popolnoma enotne in enake kolektivne volje, ki moment politike naredi nesmiseln« (Laclau in Mouffe, 1985: 32). Namesto tega hočeta ustvariti »povezave med različnimi demokratičnimi boji proti različnim oblikam zatiranja« (Laclau in Mouffe, 2001). Saul Newman v svojem uvodu knjige *From Bakunin to Lacan* meni: »Sanje o svetu brez oblasti spadajo k političnemu jeziku tega sveta. A temeljijo na esencialističnih idejah človeške identitete; na idejah torej, ki jamčijo, da bodo te sanje vedno zgolj sanje – in povrh tega še nevarne.« (Newman, 2001: 4) Newmanov sklep: »Postanarhizem je treba videti kot vrsto etičnih strategij, ki se upirajo oblasti. (...) Ta radikalna odprtost definira okvir neesencialistične demokratične politike.« (ibid: 174) Glede na takšno strinjanje nas ne preseneča, da predgovora k *From Bakunin to Lacan* ni spisal nihče drug kod Ernesto Laclau.

Današnja relevantnost tradicionalnih nasprotij med anarhizmom in marksizmom postavlja jo v negotovost tudi avtorice in avtorji, ki menijo, da premik geopolitičnih realitet, zadnji razvoj kapitalizma in spremembe revolucionarnih gibanj zahtevajo novo orientacijo. Joel Olson, ki je bil v 90. letih prejšnjega stoletja aktiven v severnoameriški anarhistični federaciji *Love and Rage* in nato v organizaciji *Bring the Ruckus* (BTR),¹² je konec leta 2011 v časopisu *Anarchist Theory* zapisal: »Nekateri člani organizacije BTR se sami identificirajo kot anarhisti, drugi kot komunisti, nekateri kot oboje, nekateri pa kot nič od tega. Menimo, da so stari spori med komunisti in anarhisti danes brez pomena.« (Olson, 2012)¹³ Južnoafriška anarhista Michael Schmidt in Lucien van der Walt v svoji knjigi *Black Flame: The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Syndicalism* (2009) postulirata, da je »samoidentifikacija osebe kot marksist ali anarhist manj pomembna kot njene ideje«. (Schmidt in van der Walt, 2009: 161) Jonas Bals, skupaj s Haraldom Bayer-Arnesenom soavtor dela *Utopi, sosialisme og revolusjon* (2006) in dolgo reklamna tabla norveškega anarhizma, se je konec leta 2011 celo včlanil v socialdemokratsko delavsko stranko, kar je med drugim razložil takole: »Za antiavtoritarni socializem oz. anarhizem, avtoritarni socializem, proti kateremu naj bi se borila, ne obstaja več. Ljudje, ki zagovarjajo diktaturo proletariata, demokratični centralizem ali leninistični strankarski model, ne obstajajo več.« (Bals, 2011)¹⁴

Take vrste argumenti ustrezajo identitetni kritiki in kritiki etiketiranja, ki sta priljubljeni pri postteoretičarkah in postteoretikih. To verjetno nikjer ni tako jasno kot v delu Johna Hollowaya, ki je med drugim avtor knjige *Spreminjamo svet brez boja za oblast: pomen revolucije danes* (2002). V svojem zadnjem delu *Crack capitalism* (2010) piše:

Je tukaj predlagani argument torej anarhistični argument? To je vseeno, ker so se po

¹² Glej: <http://bringtheruckus.org>.

¹³ »Komunist« je lahko v kontekstu članka razumljen kot sopomenka za »marksista«.

¹⁴ Na tem mestu je treba dodati, da se Balsova razlaga nanaša specifično na razmere na Norveškem.

eni strani stare razlike sesule, po drugi pa etiketiranje ugovarja misli: etiketiranje je grob izraz identificiranja in klasificiranja (...). Bolj znatno pa je, da tukaj predlagani argument kritizira tako anarhistično kot marksistično tradicijo. (...) H kateri tradiciji spada torej tukaj predlagana argumentacija? Dokler ostaja zvesta svojem predmetu, ne ustreza nobeni tradiciji. (Holloway, 2010: 186)

Gre za zanesljive razlage in zaključek se zdi privlačen: nobene etikete, nobene identitete, raje svoboda, neodvisnost in enkratnost. Ampak, mar nismo tega že slišali? Ali tega ne poslušamo ves čas? Je reprodukcija neoliberalnega creda res tisto, kar levica potrebuje?

Kritika etiketiranja ni nič novega. Poznamo ugovore: »fiksirani« in »togi« pojmi ustvarjajo identitetno politiko, negirajo difference, zahtevajo hegemonijo, zamejujejo prost razvoj in taktične opcije. Te pomisleke razumem, nedvomno lahko vse dobro utemeljimo. Toda bližina individualistično-neoliberalnih prepričanj ni edini problem. Obstajajo tudi strateške težave, saj »mnogotero« gibanje lahko kaj hitro postane »difuzno« in s tem »šibko«. Načelo »deli in vladaj« je še vedno opornik vladajoče politike.

Če želimo povezati različne socialne boje, zakaj ne bi ti potem imeli skupnega imena? To ima dve prednosti, ki sta bistveni za revolucionarno politiko: prvič, ljudje čutijo, da pripadajo istemu boju, in drugič, tako lahko izvajajo kolektivni pritisk na skupnega sovražnika. Če ni skupnega imena, je oteženo dojemanje nekega gibanja kot skupnega. Kako se potem lahko sploh doseže kritična masa, ki je potrebna za doseganje strukturnih sprememb? Eden boljših primerov so Hollowayeve visoko cenjene zapatistke in zapatisti. Globalna pozornost, ki so je deležni, v večji meri temelji na politiki etiketiranja. Brez odrezavega imena, brez karizmatičnega subcomandanta in smučarskih mask ni bio kave *Libertad*. Če etiketa ostaja pomembna, potem tudi tema anarhizem vs. marksizem ostaja relevantna, pa čeprav postajajo vsebinske razlike nejasne. Vprašanje bi se dalo potem oblikovati takole: Katera etiketa je za graditev enotnega levega gibanja bolj koristna? Toda, se konflikt med anarhizmom in marksizmom res reducirca zgolj na retorično raven? So različne vsebine res postale tako zamenljive?

Sam ne mislim tako. Čeprav so se v časih, v katerih celo trockistične skupine zahtevajo bazično-demokratske razprave in razgaljajo avantgardistične zahteve, vsebinska nasprotovanja med anarhizmom in marksizmom zagotovo premaknila, pa še vedno niso izginila. Postanarhistične in postmarksistične razprave so vsekakor pripomogle k dedogmatizaciji obeh taborov,¹⁵ toda razlike še naprej ostajajo. Priznati moram, da čeprav sem premagal svoj mladostniško strasten antimarksizem, pri teh vprašanjih še vedno stojim na strani anarhizma.¹⁶ Zato naj mi bo oproščeno, če bo ta perspektiva v sledečem – v njegovi kratkosti neizogibno poenostavljenem – povzetku nesramno prišla do izraza:

¹⁵ Tako na primer Stuart Sim (2011) v povezavi na postmarksizem meni: »Bistvo, ki ga na splošno želim poudariti, je, da je postmarksizem danes najbrž preteklost, da je bil njegov namen zrušiti marksizem z njegovega intelektualnega piedestala in da ga je pravzaprav nemogoče še naprej idealizirati, bodisi kot teorijo bodisi kot politiko.« Glede anarhizma pa so take razlage manj potrebne – prednost historičnih poražencev.

¹⁶ Tukaj se navezujem na to, kar v večji meri velja za »socialni anarhizem«. Razlike med marksizmom in individualističnimi anarhističnimi tokovi so seveda večje, z zadnjimi pa se na tem mestu ne bom ukvarjal – predvsem zato, ker se od socialno-anarhističnih tokov, ki so v številnih pogledih bližji marksizmu, bistveno razlikujejo.

- anarhistične organizacijske forme so bolj odprte in prijaznejše do eksperimentiranja ter manj formalne;
- anarhizem daje prostor širši raznolikosti bojev in se kaže kot fleksibilen pri integraciji novih družbenih gibanj, kot so npr. gibanje za podnebje ali pravice živali;
- anarhistična politika je močnejše povezana s prakso in razvojem anarhistične teorije in se posledično v večji meri opira na praktične izkušnje; tako sočasno obstaja močnejša povezava med anarhizmom in družbenimi gibanji;
- anarhistična politika se močnejše izraža v vsakodnevnem oblikovanju življenja oz. »tukaj in zdaj«; anarhistke in anarhisti ustvarjajo več alternativnih prostorov in kolektivnih form (zasedene hiše, komune, kooperative itn.);
- anarhizem je bolj povezan s kulturnimi in umetniškimi gibanji.

Pri tem seveda ni kaj poveličevati. Anarhizem potrebuje več ukvarjanja s teorijo, boljše organizacijske strukture, bolj jasno identiteto in razvoj revolucionarnih strategij. Toda anarhizem vedno brezkompromisno brani načela, ki tvorijo bistvo osvobodjene družbe: solidarnost, spoštovanje, vzajemno pomoč, mnogoterost, kreativnost. Poleg tega je anarhizem svetovni nazor početja ali, z besedami Gustava Landauerja, »začetka«, »graditve« in »uresničevanja«. Čeprav so oblike izražanja naše politike neizogibno zgodovinsko pogojene, te ostajajo osnove boja za boljši svet.

To ne pomeni, da mora biti ta boj označen kot anarhističen. Čeprav sam skupno etiketo vidim kot nujno za široko in učinkovito gibanje proti državi in kapitalu, je izbira poimenovanja drugotnega pomena. Seveda štejejo predvsem vsebine. Vprašanje etikete je taktično: potrebujemo tisto, ki najbolj obljublja uspeh. Ta bi lahko bila nova, zgodovinsko povsem neobremenjena, vendar pa je ni na obzorju. Glede na to je danes vredno poskusiti ofenzivno propagirati anarhistično etiketo. Če to oporeka občutljivosti na avtoritarnost nekaterih anarhistk in anarhistov, je to tako razumljivo kot simpatično. A zadržanost ni vedno najboljša politika. V tem smislu se mi zdi obžalovanja vredno, da je anarhizem pogosto »politika, ki si ne upa izgovoriti svojega imena« (Noys, 2008). To bi se moralo spremeniti.

Marksistke in marksisti – s predpono *post* ali brez nje – ne smejo biti *špilferderberji*. Določena mera identitetne krize lahko dela čudeže. Izgubiti imajo ravno toliko kot mlajši brat. In morda bo potem zares bolje, ko bo ta enkrat narekoval ritem. Ali pa celo mlajša sestra!

Prevedla: Ines Midžan

Literatura

- BADIOU, ALAIN (2006): *Polemics*. London/New York: Verso.
- BADIOU, ALAIN (2008): The Communist Hypothesis. *New Left Review* (49): 29–42.
- BADIOU, ALAIN (2010): *The Communist Hypothesis*. London/New York: Verso.
- BALS, JONAS (2011): *Vi er ikke alle sosialdemokrater*. Dostopno na: <http://www.vagant.no/vi-er-ikke-alle-sosialdemokrater> (30. januar 2014).
- BUCHANAN, IAN in THOBURN, NICOLAS (2008): *Deleuze and Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CALL, LEWIS (2002): *Postmodern Anarchism*. New York/Oxford: Lexington Books.

- CARTER, JOHN in MORLAND, DAVE (2004): Anti-capitalism: are we all anarchists now? V *Anti-Capitalist Britain*, J. Carter in D. Morland (ur.), 8–28. Cheltenham: New Clarion Press.
- CHOAT, SIMON (2010): *Marx through Post-Structuralism: Lyotard, Derrida, Foucault, Deleuze*. London/New York: Bloomsbury Academic.
- DAY, RICHARD J. F. (2005): *Gramsci Is Dead. Anarchist Currents in the Newest Social Movements*. London/Toronto: Pluto Press.
- DELEUZE, GILLES (1977): Kein Schriftsteller: ein neuer Kartograph. V: *Der Faden ist gerissen*, G. Deleuze in M. Foucault (ur.), 100–136. Berlin: Merve.
- DELEUZE, GILLES (1990): Contrôle et devenir. *Futur Antérieur* (1): 100–108.
- DELEUZE, GILLES (1995): *Le »Je me souviens« de Gilles Deleuze*. Pariz: Nouvel observateur.
- DELEUZE, GILLES in GUATTARI, FÉLIX (1984): *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. London/New York: Continuum.
- DELEUZE, GILLES in GUATTARI, FÉLIX (2004): *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. London/New York, Continuum.
- DIEFENBACH, KATJA (2004): Wenn ich von sozialen Kräfteverhältnissen ausgehe, dann wird die Frage nach dem Politischen radikal. Interview mit Katja Diefenbach. *Phase 2*(12): 16–20.
- DONZELOT, JACQUES (1977): An Anti-Sociology. *Semiotext(e)* (3): 27–44.
- ECKHARDT, WOLFGANG (2007): *Bakunin-Almanach*. Berlin: Kramer Karin Verlag.
- HOBBSBAWM, ERIC (1968): Boljševizem in anarhisti. V *Obdobje revolucije*, E. Hobsbawm (ur.), 87–105. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- HOLLOWAY, JOHN (2010): *Crack capitalism*. London/New York: Pluto Press.
- JÜNKE, CHRISTOPH (2011): Wolfgang Harichs Widersprüche. Anmerkungen zur Kritik der revolutionären Ungeduld. V *Begegnungen feindlicher Brüder. Zum Verhältnis von Anarchismus und Marxismus in der Geschichte der sozialistischen Bewegung*, P. Kellermann (ur.), 146–168. Münster: Unrast.
- KUHN, GABRIEL (2005): *Tier-Werden, Schwarz-Werden, Frau-Werden. Eine Einführung in die politische Philosophie des Poststrukturalismus*. Münster: Unrast.
- KUHN, GABRIEL (2009): *Vielfalt, Bewegung, Widerstand. Texte zum Anarchismus*. Münster: Unrast.
- KUHN, GABRIEL (2011): *The Anarchist Hypotheses, or Badiou, Žižek, and the Anti-Anarchist Prejudice*. Dostopno na: www.alpineanarchist.org. (23. februar 2014).
- LACLAU, ERNESTO in MOUFFE, CHANTAL (1987): *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- LACLAU, ERNESTO in MOUFFE, CHANTAL (1987): Post-Marxism without Apologies. V *New Left Review* (166): 79–106.
- LACLAU, ERNESTO in MOUFFE, CHANTAL (2001): Preface to the Second Edition. V *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, E. Laclau in C. Mouffe (ur.), vii–xix. London/New York: Verso.
- MARCHART, OLIVER. *Beantwortung der Frage: Was heißt Post-Marxismus?* Dostopno na: www.sammelpunkt.philo.at (10. marec 2014).
- MAY, TODD (1994): *The Political Philosophy of Poststructural Anarchism*. University Park: Penn State University Press.
- MÜMKEN, JÜRGEN (2005): Anarchismus in der Postmoderne. Eine Einführung. V *Anarchismus in der Postmoderne. Beiträge zur anarchistischen Theorie und Praxis*, J. Mümken (ur.): 11–23. Frankfurt am Main: Edition AV'88.
- MORLAND, DAVE (2005): Anti-capitalism and Poststructuralist Anarchism. V *Changing Anarchism: Anarchist*

- Theory and Practice in a Global Age*, J. Purkis in J. Bowen (ur.), 23–28. Manchester: Manchester University Press.
- NEWMAN, SAUL (2001): *From Bakunin to Lacan: Anti-Authoritarianism and the Dislocation of Power*. Lanham: Lexington Books.
- NOYS, BENJAMIN (2008): *Through a Glass Darkly: Alain Badiou's Critique of Anarchism*. Dostopno na : http://www.academia.edu/216175/Through_a_glass_darkly_Alain_Badiou_critique_of_anarchism (5. februar 2014).
- OLSON, JOEL (2012): Movement, Cadre, and Dual Power. *Perspectives on Anarchist Theory* (1): 32–38.
- SCHMIDT, MICHAEL in VAN DER WALT, LUCIEN (2009): *Black Flame: The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Syndicalism*. Oakland/Edinburgh: AK Press.
- SIM, STUART (2011): ›Post‹ or ›Past‹?: Does Post-Marxism Have Any Future? Dostopno na: <http://globaldiscourse.wordpress.com/contents/%E2%80%98post%E2%80%99-or-%E2%80%98past%E2%80%99-does-post-marxism-have-any-future-by-stuart-sim/> (22. januar 2014).
- STEININGER, RÉNE (2008): *Was heißt deleuzianisch? Zur Aktualität von Gilles Deleuze*. Dostopno na: <http://www.sicetnon.org/index.php/sic/article/view/25/25> (30. januar 2014).
- SVIRSKY, MARCELO (2010): Deleuze and Political Activism. *Deleuze Studies (Supplement)* (4). Edinburgh, Edinburgh University Press.
- TORMEY, SIMON in TOWNSHEND, JULES (2006): *Key Thinkers from Critical Theory to PostMarxism*. London/Thousand Oaks/New Delhi, SAGE Publications. Edinburgh University Press.